Ekonomická literatura

MÝTUS RACIONÁLNÍHO VOLIČE

Marek Loužek, Filosofická fakulta UK, VŠE v Praze

Bryan Caplan. Mýtus racionálního voliče.

Proč v demokracii vítězí špatná politika

Praha : Lidové noviny 2010. 390 stran. ISBN 978-80-7422-056-2.

Kniha profesora ekonomie na Univerzitě George Masona ve virginském Fairfaxu Bryana Caplana nastavuje zrcadlo teorii veřejné volby a jejímu konceptu racionální neznalosti. Paradoxem demokracie je, že v demokraciích jsou mnohdy zaváděny a udržovány takové státní politiky, které většinu lidí ve skutečnosti poškozuji. Caplan vysvětluje, proč státní politiky mohou být zároveň populární a kontraproduktivní.

Jedním možným vysvětlením je, že političtí zástupci lidu systematicky jednají v rozporu se zájmy občanů. Volby mohou politické činitele od takového počínání odrazovat méně, než by se na první pohled zdálo. Pro politika může být důležitější, aby vyhověl dílčím zájmům organizovaných skupin, než aby plnil přání veřejnosti. Druhým možným vysvětlením je, že voliči jsou v oblasti politiky hluboce neinformovaní.

Ústřední teze Caplanovy knihy zní, že voliči nejsou pouze neznalí, nýbrž jsou doslova iracionální, což se bezprostředně promítá

i do výsledků kolektivního rozhodování. Lidský úsudek ovládají i emoce a ideologie, nikoli jen strohá fakta. Pokud lidé činí svá rozhodnutí pod vlivem mylných představ, které jsou pro ně emociálně přitažlivé, pak v demokraciích systematicky vítězí chybné státní politiky.

Demokracie má podle Caplana v sobě zabudovanou obrovskou externalitu. Iracionální volič neškodí pouze sám sobě. Poškozuje rovněž každého, kdo kvůli jeho iracionalitě čelí většímu riziku, že bude muset žít v zemi, která zavedla kontraproduktivní a nesmyslné státní politiky. Protože náklady voličovy iracionality jsou z větší části externí, nesou je jiní lidé, a proto si je volič může dopřát.

Stovky milionů lidí se těší v demokratických režimech životnímu standardu, který je z historického hlediska mimořádně vysoký. Nedostatky i těch nejhorších demokracií blednou ve srovnání s vadami totalitních režimů. Demokracie přinejmenším nevyvraždí miliony svých vlastních občanů. Srovnání, že

demokracie je lepší než komunismus, je pravdivé, leč banální. Daleko smysluplnější je podle Caplana zabývat se tím, jakým způsobem a proč demokracie nenaplní své očekávání.

Jeden z nejslavnějších aforismů Winstona Churchilla konstatoval, že demokracie je nejhorší způsob vlády, s výjimkou všech ostatních, které byly vyzkoušeny. Politické režimy se však neliší jen formou vládnutí, ale i rozsahem státní moci. V demokratických zřízeních není hlavní alternativou vůči většinovému hlasování diktatura, nýbrž individuální rozhodování na trzích.

Ekonomové bývají obviňováni z víry ve všespasitelnost trhu. Ve skutečnosti nikdo nevynaložil větší úsilí než ekonomové, aby analyzoval nesčetné způsoby, jak mohou trhy selhat. Obyčejný člověk z ulice silně podceňuje, jak dobře v praxi trhy fungují. Caplan tvrdí, že prospěšnost demokracie je značně přeceňována, a to nejen laickou veřejností, ale i většinou ekonomů. Dokonce i ekonomové samotní podceňují přednosti trhu ve srovnání s demokracií.

Škola veřejné volby či teorie racionální volby podnítila rozsáhlý výzkumný program, který zkoumal otázku neinformovanosti voličů. Ještě v 60. letech byl závěr, že demokracie trpí vadami, pokládán za téměř kacířský, avšak tento nový přístup je natolik silný a robustní, že zapustil kořeny. Kritika nesmyslných státních politik se během 70. let posílila a připravila tak cestu k deregulaci a privatizaci.

Když se obhájcí demokracie poprvé setkají s problémem racionální neznalosti voličů, obvykle uznávají, že pokud by byli voliči skutečně hluboce neinformováni, nemohla by „vláda lidu“ úspěšně fungovat v praxi. Jejich instinktivní reakcí je buď popírat, že jsou voliči neinformováni, nebo vyložit neznalost voličů jako toliko slabý a přechodný jev. Cap-

lan nabízí radikálnější tezi: voliči se dopouštějí systematických chyb ve věcech, které mají bezprostřední politický význam.

Nejčastější výhradou proti Caplanově teorii může být, že je v rozporu s racionální volbou, na níž jsou moderní společenské vědy založeny. Model racionální volby je vnímán jako příběh bez hlupáků a bláznů. A právě hloupost (či technicky řečeno iracionalita) je jádrem Caplanovy teorie. Protože ve skutečných demokraciích se cena, kterou člověk musí platit za to, že zůstává věrný své chybné ideologii, blíží nule, lidé budou poptávku po politických sebeklamech uspokojovat a budou věřit prakticky čemukoli, co jim přináší příjemné pocity.

Cynikové a většina ekonomů přirovnávají jednání voličů k jednání spotřebitelů, kteří rozumně „hlasují svými peněženkami“. Podle Caplana ve skutečnosti takto voliči volí pouze výjimečně. Mezi hlasováním a materiálními zájmy voličů existuje jen nepatrná souvislost. Navzdory populárním stereotypům, které s oblibou mluví o bohatých republikánech a chudých demokratech, má výše příjmu pouze slabý vztah k politické příslušnosti.

Bryan Caplan předkládá v knize empirické důkazy, že ekonomické názory voličů jsou systematicky chybné. Autor nepozoruje dobře fungující demokracii, ani demokracii v područí organizovaných zájmových skupin. Spíše spatřuje demokracii, která selhává proto, že voliči dostávají přesně ty pomýlené státní politiky, které sami požadují. Voliči podle Caplana jednají podobně jako oddaní náboženští stoupenci.

Vůči tvrzení, že lidé jsou náchylní k systematickým omylům, zaujímají současní ekonomové ve svých teoretických pracích nepřiznivý postoj. Téměř všechny formální modely pokládají za dané, že ať už je racionalita každého jedince jakkoli omezená, v průměru se

lidé rozhodují správně. Averse ekonomických teoretiků vůči předpokladu systematických chyb našťastí nezabránila tomu, aby tato otázka byla empiricky zkoumána.

Psychologové jako Daniel Kahneman a Amos Tversky však postupně odhalili seznam systematických chyb, k nimž jsou lidé náchylní. Tak např. lidé nadhodnocují pravděpodobnost katastrofických událostí, které sice nastávají zřídka, ale obzvláště živě se vrývají do paměti (např. letecké havárie). Občané systematicky nadhodnocují částku vynakládanou ze státního rozpočtu na státní sociální podporu a pomoc rozvojovým zemím, a naopak podceňují, jak velký podíl státních výdajů je věnován národní obraně či důchodům.

Caplanova kniha přináší silné empirické důkazy, že přinejmenším ty názory voličů, které se týkají ekonomických otázek, jsou zatíženy závažnými systematickými omyly. Rozšířená je předpojatost vůči trhu. Podceňuje se rovněž výhodnost spolupráce s cizinci. Prosperita je ztotožňována nikoli s rostoucí produkcí, ale se zaměstnaností. Konečně lidé mají sklon k pesimismu.

Za prvé, lidé podceňují ekonomické výhody, které přináší tržní mechanismus. Veřejnost má vážné pochybnosti, zda může podnikání založené na snaze dosáhnout zisk přinést společensky prospěšné výsledky. Přehnaně se soustředí na motivy, jimiž jsou podnikatelé vedeni, a opomíjí tlak svobodné konkurence, který firmy podněcuje k tomu, aby nabízely spotřebitelům co nejlepší služby.

Za druhé, lidé všude na světě mají podezřívavost až nevraživost k cizincům. Zahraniční obchod je v lidových metaforách často přirovnáván k závodění či válce, a proto předsudky proti cizincům jsou v našem myšlení pevně zakotveny. Cizinci jsou v laických představách lstivější, úskočnější či chamtivější. Ať tak nebo onak, cizinci mají očividně zvláštní schopnost

k tomu, aby nás vykořisťovali. Proto se veřejnost ráda přiklání k protekcionismu.

Za třetí, lidé zveličují význam zaměstnanosti. Příznačným rysem je sklon podceňovat ekonomický prospěch, který pramení z úsporného využívání lidské práce. Lidé posedlí zaměstnaností mají odpor proti tomu, aby firmy snižovaly počet svých zaměstnanců s cílem zefektivnit výrobu. Laici úplně opomíjí, že úsporou pracovních míst obohacujeme společnost, neboť lidská práce patří mezi vzácné zdroje, s nimiž je nutno zacházet hospodárně.

Konečně za čtvrté, veřejnost má obvykle za to, že hospodářské podmínky jsou horší, než jaké ve skutečnosti jsou. Podle člověka z ulice se svět mění stále k horšímu. Veřejnost má proto sklon k pesimismu, kdy nadhodnocuje vážnost ekonomických problémů a podceňuje nedávnou, současnou a budoucí výkonnost ekonomiky. Nostalgici lidé přehlížejí ohromné zvýšení kvality zboží a služeb, k němuž došlo, zatímco rádi vzpomínají na to, jak nízké ceny kdysi dávno platili za nejlevnější verzi těchto produktů.

Mezi ekonomy a veřejností existují podle Caplana citelné názorové rozdíly. Systematicky zkreslené ekonomické názory nejenže existují, ale jsou rozsáhlé a hojně rozšířené. Ve skutečnosti nelze nalézt téměř žádnou oblast, v níž se systematické názorové rozdíly nevyskytují. Pomýlenost názorů laické veřejnosti je přímo do očí bijící. Veřejnost má neustále sklon se přiklánět k názorům, které nelze označit jinak než jako zjevně pošetilé.

Knihy Anthony Downse „Ekonomická teorie demokracie“ (1957) učinila koncept racionální neznalosti zásadním prvkem ekonomické teorie politiky. Podle Downse v oblasti politiky je iracionální být dobře informovaný, protože výnosy ze získání potřebných dat jsou tak nízké, že neospravedlňují

vynaložení času a jiných zdrojů na jejich získání. Pokud by lidé byli takto neinformováni, bylo by snadné vysvětlit, proč demokratické politiky selhávají.

Ortodoxní přístup, který Downs svou prací inspiroval, však zapomíná, že existuje i alternativní způsob, jak zkoumanou otázku pojímat. Místo abychom věc vysvětlili nedostatkem informací, můžeme si položit otázku, zda náhodou voliči nejsou přímo hloupí či iracionální. Iracionalita je všude kolem nás, a to nikoli pouze podle náročných kritérií typu racionálních očekávání.

Pokud by neznalost byla jedinou příčinou lidských omylů, mohla by pomoci velká dávka informací. Mohli bychom napravit jakékoli chybné myšlení a uvažování přísunem dostatečného množství faktů. To je však vysoce nereálné. Předpokládejme např., že se pokoušíme obrátit posluchače z řad kreacionistů na darwinismus. Bylo by hotovým zázrakem, kdybychom přednáškou o genetice či fosilních nálezech přesvědčili jen malou část z nich.

Podle Aristotela všichni lidé od přirozenosti touží po poznání, ale to je jen podle Caplana jen část pravdy. Zrovna tak platí, že všichni lidé mají přirozenou touhu nevědět skutečnosti, které jsou pro ně nepříjemné. Obvykle se projevují oba tyto motivy. Lidská mysl má smíšenou motivaci: lidé chtějí znát fakta o světě, aniž by však přitom museli opustit svůj světonázor a další postoje, na nichž jim hodně záleží.

Caplan předkládá teorii racionální iracionality. Iracionální názory zřejmě hrají roli při veškerém lidském jednání, ale právě politika patří mezi několik oblastí, v nichž se lidská iracionalita projevuje obzvláště výrazně. Základní ekonomická teorie nám přitom pomáhá vymezit hranice racionality. Politická iracionalita pak zde není žádnou ad hoc anomálií,

nýbrž předvídatelným důsledkem zvláštních pobídek, jimž občané v oblasti politiky čelí.

Akceptování iracionality může být vnímáno jako popření ekonomického přístupu. Logika iracionálního jednání – to zní jako dokonalý protimluv. Ústředním poselstvím Caplanovy knihy však je, že takový závěr je předčasný. Ekonomie je schopna se s iracionalitou vypořádat úplně stejným způsobem, jakým se vypořádává s čímkoli ostatním – pomocí preferencí a cen.

Pokud lidé přisuzují hodnotu jak hmotnému bohatství, tak svým iracionálním názorům, pak platí, že jak se zvyšuje cena za to, že člověk odsouvá svůj rozum stranou, klesá množství iracionality, které si dopřává. Možná bychom rádi zastávali nesmyslné, ale emocionálně povznášející názory ve všech věcech, avšak museli bychom za to zaplatit příliš vysokou cenu: život v jakémsi vysněném fantazijním světě by nám bránil v tom, abychom účinně čelili problémům, s nimiž se v praktickém životě setkáváme.

Tento model označuje Caplan jako racionální iracionalitu, aby zdůraznil jeho příbuznost, ale současně i odlišnost od racionální neznalosti. Oba modely pojímají kognitivní nedostatky jako výsledek lidské volby, která se mění v závislosti na vnějších pobídkách a podnětech. Zatímco racionální neznalost předpokládá, že se lidem od jistého bodu další hledání pravdy přestává vyplácet, racionální iracionalita znamená, že se lidé pokoušejí pravdě aktivně vyhnout.

Racionální iracionalitu Caplan popisuje takto: racionální můžeme být v těch záležitostech, kdy nemáme žádnou emocionální vazbu k některé konkrétní odpovědi. Ve věcech, u nichž pociťujeme emocionální náklonnost vůči určité odpovědi, počínáme si obezřetně v případě, kdyby nás chybný názor zatížil významnými náklady. Pokud nás chybný názor

nestojí téměř nic, iracionalitu si dopřejme; věřme čemukoli, co nám přináší příjemné po-city. Je-li chybný názor spjat s výraznými hmotnými náklady, zvýšme svou intelektuální disciplínu, abychom zaujali objektivnější přístup. Tak dospějeme k přijatelnému kompromisu mezi emocionálním traumatem, který nám způsobí zvýšená objektivita (otřes vyvolaný tím, že opustíme své příjemné iluze), a hmotnými náklady chybného rozhodnutí.

Právě nulová cena iracionality vede k tomu, že je model racionální iracionality obzvláště dobře aplikovatelný na oblast politiky. Ti samí lidé, kteří vyvíjejí značnou intelektuální sebekázeň, když se snaží zjistit, jak se nejlépe dopravit do zaměstnání, opravit auto, koupit dům či získat pracovní místo, uvolňují stavidla své iracionalitě, jakmile se mají zamyslet nad účinky protekcionismu, regulace držení zbraní či regulace prodeje léčiv.

Tvrdit, že všichni lidé jsou vždy a za všech okolností plně racionální, je podle Caplana špatná ekonomie. Daleko větší smysl dává, pokud předpokládáme, že se míra lidské iracionality mění spolu s tím, jak se mění náklady chybného rozhodování. Typický člověk se setkává s praktickými otázkami – při vykonávání své práce, nakupování potravin, řízení auta, tak s nepraktickými otázkami, jako je politika či náboženství. Lze jen těžko popřít, že lidé u praktických otázek vyvíjejí větší intelektuální úsilí a dospívají ke správnějším závěrům.

Volby nejsou podle Caplana jakousi variací nakupování na trhu. Spotřebitelé mají motivaci k tomu, aby jednali racionálně, voliči však nikoli. Naivní pohled na demokracii, který ji líčí jako veřejné fórum, na němž se kultivovaně řeší společenské problémy, opomíjí nejen občasné třenice. Když voliči diskutují o řešení společenských problémů, jejich hlavním cílem je zvýšit si své sebehodnocení

tím, že svou každodenní objektivitu odsunou stranou.

Iracionalita voličů otevírá dveře celé řadě nových způsobů, jak mohou demokracie selhávat. Předsudky vůči trhu způsobují, že jsou zaváděny kontraproduktivní regulace cen a dochází k nadměrné a krátkozraké redistribuci příjmů i bohatství. Předsudky vůči cizincům vedou k tomu, že je přijímána vysoká celní ochrana, je omezováno přistěhovalectví a panuje odpor proti dohodám o volném obchodu. Posedlost zaměstnaností způsobuje, že jsou zaváděny regulace trhů práce, jejichž cílem je zachránit pracovní místa. Sklon k pesimismu může podnítit skoro nekonečné množství hloupých a nesmyslných opatření.

Pokud voliči mají různě velký majetek a příjmy, pak je možné, že mnozí z nich budou mít objektivní prospěch z opatření, která jsou společensky škodlivá. Nejjednodušším příkladem je nerovnost bohatství: ačkoli redistribuce příjmů vede k četným negativním důsledkům, může stále většinu voličů obohacovat. Voliči jsou obvykle v průměru bohatší než nevoliči.

Politici se podle Caplana voličům nezavděčí. Dochází k politickým paradoxům. Občané politiky trestají za to, že nejsou schopni učinit to, co je ve skutečnosti zholo nemožné. Pokud politici ignorují, jaké hospodářské politice dává veřejnost přednost, přijdou o svou funkci bez ohledu na to, jak dobře se hospodářství daří. Jestliže by však v praxi opravdu zavedli přesně ta chybná hospodářská opatření, která občané preferují, nebudou (znovu)zvoleni, neboť tato opatření výkonnost dané ekonomiky zhorší.

Pokud se voliči systematicky mýlí v tom, jaké státní politiky v praxi přinášejí dobré výsledky, vyplývá z toho pozoruhodný závěr: nikdy nebudou spokojeni s činy politiků, které zvolili. Politik, který ignoruje to, jakým stát-

ním politikám dávají voliči přednost, se voličům jeví jako zkorumpovaný posluhovač organizovaných zájmových skupin. Politik, jenž naopak zavede v praxi státní politiky, které si voliči přejí, se jim bude zdát jako neschopný či nekvalifikovaný, protože tato opatření povedou ke špatným výsledkům.

Politici bohužel nemohou obavy, jež pocítuje veřejnost, zcela ignorovat, i když jsou pomýlené. Kdyby občané dostali přesně to, co si přejí, státní politika by možná byla ještě horší, než jaká je dnes. Americké hospodářství je silně tržně orientované a otevřené mezinárodní konkurenci, než jak by člověk očekával poté, co si prostuduje ekonomické názory prostých Američanů. Názory Američanů se dosti blíží názorům latinsko-amerických populistů typu Perona.

Bezmezný populismus se sice podle Caplana zpočátku vyplácí, ale jakmile se v praxi projeví jeho záporné důsledky, voliči budou vinit dotyčného populistického politika, nikoli sama sebe. To samozřejmě neznamená, že by se populismus nikdy nevyplácel. Ale politik musí hledat rozumný kompromis mezi tím, co zdánlivě „funguje“ podle mylných názorů, které zastává veřejnost, a tím, co opravdu funguje.

Když plně racionální politici soutěží o podporu iracionálních voličů (voličů, kteří mají iracionální představy o praktických účincích rozličných státních politik), vede to k pokrytectví a lhaní. Každý kandidát, který si chce zachovat reálnou šanci na vítězství, si nejenže musí ponechat své ekonomické názory pro sebe, ale musí se navíc voličům veřejně „podbízet“ – musí horlivě obhajovat např. protekcionistické názory, o nichž ví, že jsou chybné.

Dobrý politik říká voličům to, co chtějí slyšet, ještě lepší politik jim pak říká to, co

budou chtít slyšet. Machiavelli radí vladařům, aby „jednali špatně, pokud není zbytí“, ale zároveň si dávali pozor na to, aby z jejich úst vycházela jen slova, která jsou plná „shovívavosti, poctivosti, čestnosti, lidskosti a zbožnosti“. Aby člověk v politice uspěl, musí v sobě spojit naivní populismus a realistický cynismus.

Nepřekvapuje, že typický politik je vystudovaným právníkem. Caplan ukazuje, že 70 % amerických prezidentů, viceprezidentů, členů vlády, jakož i 50 % amerických senátorů a kongresmanů byli právníky. Procento kongresmanů s ekonomickým vzděláním zůstává zanedbatelné. Voliči přikládají ekonomickým otázkám vysokou důležitost, ale nemají v oblibě politiky, kteří jsou ekonomickými experty – zvláště ne takové, kteří by se je snažili poučovat a upozorňovat na jejich omyly.

Nedemokratická politika však není jedinou alternativou vůči demokratické politice. Mnoho oblastí našeho života stojí mimo sféru politiky, která se řídí kolektivním rozhodováním. Pokud zákon o některé otázce mlčí, příslušná rozhodnutí závisí na vůli jednotlivce či jsou ponechána trhu. Soukromou volbu bychom klidně mohli označovat za jakousi „třetí cestu“ – alternativu jak vůči demokracii, tak vůči diktátorství.

Ekonomové podle Caplana nesmějí ztrácet ze zřetele, že se v minulosti dopouštěli omylů a chyb. Každý z nás by si měl uvědomovat svá přirozená omezení. Jsou však dva typy chyb, jimž by bylo vhodné se vyhnout. Prvním je přehnané sebevědomí a arogance; druhým je podceňování sebe sama. První vede k tomu, že expert překročí hranice svých znalostí; druhý k tomu, že expert zůstane nečinný tvář v tvář četným omylům, pod jejichž vlivem je veřejnost. Caplanovu knihu bychom měli pozorně číst.